

TATAR TÜRKÇESİ AĞIZLARI: –DI ve –GAN EKLİ GEÇMİŞ ZAMAN ŞEKLİ

Ferit YUSUPOV*

Özet: Bu makalede Tatar ağız sisteminin toplam tanımı verilmiştir. Yazar sadece belirli ağızları incelememiş; fakat Tatar ağızları olarak bilinen bütün materyalleri kastetmiştir. Ayrıca, ağız sisteminin eşsüremliliği tanımlanmış olan ağız sistem modeli verilmiştir. Bilindiği gibi, ulusal dil sadece standart ve günlük konuşma dilini değil, belirli yerlerde iletişim amaçlı kullanılan bütün ağızları içerir. Bu nedendir ki ulusal dilin genel yapısının incelenmesi yanında, ağız farklılıkları da standart dil kadar incelenmeye değerdir. Günümüzde bütün Tatar ağızları monografik çalışmalarla öğrenilir ve açıklanır. Şimdiki amaç, kaynakları düzenlenmek ve onları uygun teorik altyapılarla desteklemektir.

Anahtar Kelimeler: Tatar ağız sistemi, ağız farklılıkları, ağız formları, eşsüremliliği tanımlama

Tatar Dialects: Past Tense Forms –DI and –GAN

Abstract: In the article, a cumulative description of Tatar dialectal system is given. The author does not describe only some particular dialects, but refers to all the elements known as Tatar dialects. Moreover, the modeling of the dialectal system, a synchronic description is given. As it is known, a language includes not only standard and everyday forms, but also dialects spoken in certain territories. Dialectal variants are as valuable as the standard norms as all are used for communication. Currently, all Tatar dialects are learned and described with monographic works. The aim of this study is to systematize the sources of data and provide a proper theoretical basement.

Keywords: Tatar dialectal system, dialectal variants, dialectal forms, synchronic description.

Bildirme kipinin geçmiş zamanı Tatar Türkçesinin ağızlarında yapıları bakımından basit ve bileşik biçimlere ayrılan bir takım biçimlerde gerçekleşir. Birinci gruba *-di*, *-gan*, *-ip*, ikinci gruba *-a*, *-e*, *-y* ulacı ve *-gan* ortacı temelinde *id̄* yardımcı fiiliyle yapılan biçimler girer. Bu biçimlerin her birinde onları birleştiren ortak konuşma anına kadar gerçekleşen eylem anlamından başka, farklı özellikler de vardır.

-di biçimi

Tatar Türkçesinin ağızlarında en yaygın biçimlerden sayılan *-di* geçmiş zaman biçimi bütün Türk lehçeleri için de aynı olan usulle – fiilin köküne *-di*, *-d̄* (ünlüleri ve yumuşak ünsüzlerden sonra), *-ti*, *-t̄* (sert ünsüzlerden sonra) eklerinin eklenmesiyle oluşur. *-di* geçmiş zaman biçimi ikinci grup şahıs ekleri yardımıyla çekilir. Bu bakımdan Orta ve Mişer ağızları edebî dile çok benzerler:

* Prof. Dr., Kazan Devlet Üniversitesi (RUSYA).

min bar-dı-m	bız bar-dı-k
sin bar-dı-ŋ	sız bar-dı-gız
ul bar-dı	alar bar-dı-(lar)

min kil-dı-m	bız kil-dı-k
sin kil-dı-ŋ	sız kil-dı-gız
ul kil-dı	alar kil-dı-(ler)

Sibirya Tatar ağızlarında, Orta ve Mişer ağızlarından ve edebî dilden farklı olarak geçmiş zaman ekinin sadece bir fonetik varyantı (-tı) kullanılır:

min aşı-tı-m	pıs aşı-tı-k
sin aşı-tı-ŋ	sıs aşı-tı-ğıs (-ŋıs, -ŋkıs, -ŋnar, -ŋnar, -s)
ul aşı-tı	alar aşı-tı-lar

min par-tı-m	pıs par-tı- q
sin par-tı-ŋ	sıs par-dı-ğıs (-ŋıs, -ŋqıs, -ŋnar, -ŋnar, -s)
ul par-tı	alar par-tı-lar

Çekiliş türü bakımından Orta ve Mişer ağızları hem birbirlerine, hem de edebî dile benzerler. Mesela, Mişer diyalektinin Mordva-Karatay ağızında üçüncü teklik şahıs ve çoğulun aynı -t, -dı, [‘] eki yardımıyla oluştuğu tespit edilmiştir. Baraba ağızında birinci çoğul şahsın -q ekiyle beraber kullanılan -bıs (*pardı-bıs*) ekiyle kullanımı görülür: *Pıs gurıtqa partubıs, ul monta qalıptı* «Biz şehre gittik, o burada kalmıştı»; *Pıs ken işletibıs, qesır yalta* «Biz çok çalıştık, şimdi emekliyiz».

Bu bakımdan Baraba ağızı komşu Sibirya Türk lehçelerine çok benzer. Mesela, *çıkıtbıs* «çıkıttık» (Altayca), *taayadıbıs* «rica ettik» (Hakasça), *aldıvıs* «aldık» (Tuvaca), *şıktıbıs* «çıkıttık» (Şorca) vs.

Bundan başka -bıs ekine -lar çoğul eki eklenebilir: *Yanı işten kıldıbısler* «Yeni işten geldik»; *Lawkatan aldıbıs lar pelte* «Mağazadan palto aldık». Sibirya Tatar ağızlarında şahıs eklerindeki farklılıklar ikinci çoğul şahsa özgüdür (-ğıs, -ŋıs, -ŋqıs, -nar, -ŋnar).

-ğıs varyantı Tobol-İrtiş ağızlarına özgüdür. Baraba ve Tomsk ağızlarında o başka eklerle rekabet eder. Bu bakımdan Sibirya Tatar ağızları, özellikle Tobol-İrtiş ağızı belirli bir derecede -ğız varyantı kullanılan Orta ve Mişer ağızlarına ve edebî dile benzer: *Sıs aştıbus men kiltığısme?* «Siz otobüsle mi geldiniz?»; *Sıs pır qortqayaq pılen kepleştıgız qıy, ul yomaq ken pıletı* «Siz bir ihtiyar kadınla konuştunuz ki, o çok masal bilir» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş ağızı, Tümen ağızı); *Palıhlap yıraq partığısma?* «Balık tutmak için uzaklara mı gittiniz?»; *Sıs pügın maturta kiltıgız?* «Siz bugün motorlu gemiyle mi geldiniz?» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş ağızı, Bataklik tarafı ağızı).

-ŋıs varyantı Baraba ve Tomsk ağızlarında aktiftir. Tobol-İrtiş ağızlarında o genellikle Tara ağızına özgüdür: *İrtın tortıŋıs ta öyöne partıŋıs* «Sabah kalktınız da evine gittiniz»; *Ūs waqıtında kiltıŋıs* «Tam vaktinde geldiniz» (Sibirya Tatarları, Baraba ağızı); *Qatsın kilip qaltıŋıs?* «Ne zaman geldiniz?»; *Yılanlığa ta kiltıŋıs, ey*

«İşte Yılanlı'ya da geldiniz»; *Ye, sıs küp awıllarnı üttñiŝ* «Evet, siz çok köyleri geçtiniz» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş ağızı, Tara ağızı).

-*ñqıs* varyantı sadece Tobol-İrtiş ağızlarının Tara ağızında tespit edilmiştir: *Tiğñ yan qırağa partıñqısma?* «O diyara gittiniz mi?»; *Anın aqtsasın pirtñkısme?* «Onun parasını verdiniz mi?»; *Sıs kitse kürtñkıs qıy anı* «Dün siz onu gördünüz ya»; *Sıs alarnı usıp kittñkıs* «Siz onları geçtiniz»; *Sıs intñ ken yıl uqtıñqıs pulır* «Siz galiba çoktan beri okudunuz»; *Sıs anıay yırularnı kitsew yastıñqıs, yomaqlarnı piğñ yastıñqıs* «Siz öyle şarkıları dün yazdınız, masalları bugün yazdınız»; *Antay tsualnı piŝnñ awılta kürtñkısme?* «Öyle sobayı bizim köyde gördünüz mü?» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş ağızı, Tara ağızı).

-*ñnar* varyantı Baraba ağızlarında ve yine Tomsk ağızlarının Evişte-Çat ağızında kullanılır, -*ñar* varyantı ise Kalmak ağızına özgüdür: *Sıs ken yirler üttñner iyen* «Siz çok yerleri geçmişsiniz»; *Piŝniğ olo gülnñ kürtñnermi?* «Bizim büyük gölü gördünüz mü?»; *Kön puıy işlep artıñnar* «Gün boyu çalışıp yorulduz» (Sibirya Tatarları, Baraba ağızı).

-*ıñar*, -*ıñar* ekleri çeşitli fonetik varyantlarıyla komşu Türk lehçelerinde, özellikle, Altay, Hakas, Şor, Tuva, Kazak, Karakalpak, Uygur, Kırgız, Lobnor dillerinde bellirgindir. Mesela, Tuva, Kırgız lehçelerinde -*ñlar*, -*ñar* (*aldı* «çıktılar»), Şor lehçesinde -*arr* (*şıktaar* «çıktınız», «çıktılar»).

Bundan başka Tobol-İrtiş ağızlarının Bataklık tarafı ağızının Açıç ağızında aktif şekilde -*gıs* ekinin -*s* kısalmış varyantı kullanılır. -*gı* unsurunun kısalması ve vurgunun düşme yerini değiştirmesi sonucunda -*dı* geçmiş zaman ekindeki [ı], [i] ünlüleri uzatılırlar: *Yahşı tortos?* «İyi yaşadınız mı?»; *Sıs qıy pornağı yılda kiltiŝ* «Siz geçen sene geldiniz»; *Magasiñğa partıs?* «Mağazaya gittiniz mi?» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş ağızları, Bataklık tarafı ağızı).

Üçüncü şahıs bütün ağızlarda da özel ekler almaz. Bu biçim istemli şekilde çoğul ekini alabilir. Başka ağızlardan farklı olarak Orta ve Tobol-İrtiş ağızlarında üçüncü çoğul şahıs şekli daha yeğlilik, defalarca yapılma ve devamlılık anlamlarını belirten -*ıŝ* ekini alabilir: *Bir de kötmegenner idñ, niŝlerge bilmi yögñriŝtiler* «Hiç beklememişlerdi, ne yapacaklarını da bilmediler» (Orta diyalekt, Minzele ağızı); *Enilerñ riza bulmadı, kiyewni bir de yaratmadılar, dcılaŝtılar* «Anneleri razı olmadı, damadı hiç de beğenmediler, ağlaŝtılar» (Orta diyalekt, Berengi ağızı); *Alarça barıp çıqmağaç bik qayğırıştılar* «Onların istedikleri gibi olmadıktan sonra çok üzüldüler» (Orta diyalekt, Dağ tarafı ağızı).

Yukarıda anılan özellik birçok Türk lehçesine özgüdür. Mesela, Kırgız, Altay, Şor, Tuva, Kazak, Karakalpak, Uygur, Lobnor dillerinde -*ı ĩ ŝ* (-*ıŝ*) eki üçüncü şahısta -*dı* biçimine eklenip yeğlilik ve devamlılık nüansı katılan çoğul anlamını belirtir (Dmitriyev 1956: 71).

Tatar dili ağızlarında -*dı* geçmiş zaman biçimi aşağıdaki anlamlarda kullanılır:

1) Edebî dildeki gibi (Sovremenniy tatarskiy 1969: 221) konuşan kendisi görgü şahidi olan belirli bir eylemi veya konuşma anına kadar gerçekleşmiş olan eylemi ve daha objektifliğinden konuşan şüphe etmeyen başka kaynaklardan belli olan eylemi

belirtir. Gerçeklik, açıklık, eksiklik nüansları *-dı* biçimi geçmiş zamanın Tatar dili ağızlarında kullanılan başka biçimleriyle karşılaştırıldığında daha da açık şekilde belirir. B. A. Serebrennikov'a göre *-dı* biçimi belirten eylem hem bir, hem de çok defa tekrarlanabilen sona eren ve ermeyen eylem olabilir (Serebrennikov 1963: 14). Bu nüanslar ilk önce fiil kökünün anlamına bağlıdır (Yuldaşev 1958: 143-146): Qalağa barğaçınnan, malayım buyaw birip ciberdi «Şehirdeyken oğlum boya verdi» (Orta diyalekt, Nogaybek ağzı); Min indı tordım, sıyır sawdım «Ben kalktım artık, ineği sağdım»; Sin cibergen çeyni cey buyı içtim «Senin gönderdiğin çayı yaz boyu içtim» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı); Adile elı kıldı, Fatih katmadı «Adile demin geldi, Fatih dönmedi» (Mişer ağzı, Sirgaç ağzı); Pabay men qışqılıq pıtsen işletiq «Dedeyle kış için ot hazırladık» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş ağzı, Tara ağzı);

2) Uzak geçmişte gerçekleşen ve gerçekleşmesinin görgü şahidi kaide olarak konuşan kendisi olan gerçek eylemi belirtir: Cirmı malay bulgan kişilerge birdiler ul wahıtını «O zaman yeri oğlu olan kişilere verdiler» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı); *Beygi bit çeçüler bitkeç buldı* «Yarış ekim bittikten sonra düzenlendi ya» (Orta diyalekt, Nogaybek ağzı); *Barsın kürdik, igın iktik, kindir suqtıq* «Her şeyi gördük, ekin ektik, keten dokuduk» (Orta diyalekt, Krasnoufimsk ağzı); *Aqlarnı tar-mar ittik, qayıp kolhoz tözdik, traktor aldıq, malatilkı* «Akları darmadağın ettik, dönüp kolhoz kurduk, traktör, harman makinesi aldık» (Orta diyalekt, Minzele ağzı).

Orta ve Mişer diyalektinin ağızlarında *-dı* biçimi uzak geçmişte geçen, ama konuşanın şahit olmadığı gerçek olaylar tasvir edildiği zaman kullanılabilir. L. T. Mahmutova'ya göre bu konuşan, tasvir edilen olayları gerçek ve hakiki olaylar gibi değerlendirdiğinden dolayı olabilir: *Qayum Nasıyri küp meseleler bilen qızıqsındı, balalar uqtı, kitaplar çığardı* «Kayum Nasıyri birçok meselelerle ilgilendi, çocukları okuttu, kitaplar yayınladı» (Orta diyalekt, Dağ tarafı ağzı); *Çingis han Bolgarnı yimürgende, küp halıq üldi, şehirler yandı* «Çingiz han Bulgar'ı yıktığı zaman çok insan öldü, şehirler yandı» (Mişer diyalekti, Çüpreli ağzı);

3) *-dı* biçimi uzak geçmişte mutad, devamlı şekilde gerçekleşen gerçek eylemleri belirtmek için kullanılır: *Qızlar cawlıq, alcapqıç beyledı, çeçlernı tulımlap ürdı* «Kızlar baş örtüsü, önlük bağladılar, saçlarını ördüler» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı); *İlik tuylar bik küñilli buldı, araqı içiş bulmadı* «Eskiden düğünler çok ilginç geçti, votka içmediler» (Orta diyalekt, Alt-Kama önü ağzı); *Qızlar üzlerinçe gıne utırdılar, cıyılıp uynıy torğan urın yuq idı* «Kızlar boş vakitlerini tek başlarına geçirdiler, eğlence yerleri yoktu» (Orta diyalekt, Berengi ağzı); *Qazanğa maşinasız cırdık biz, uylamadıq ta* «Kazan'a arabasız yürüdük, onun hakkında düşünmedik de» (Orta diyalekt, Dağ tarafı ağzı);

4) Orta diyalektin ağızlarında *-dı* biçimi eylemin sonucunu belirtir: *İr'i çı'tu 'ızlar* «Kızlar şımarık büyüdüler» (Orta diyalekt, Kasım ağzı); *Raziye bu könnernı gıne küre almadı, balaları nindi, küziñni almasıq bulıp üsip cıttiler* «Raziye bu günleri göremedi, çocukları nasıl büyüdüler, gözlerini alamazsın» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı).

Bu anlam Sibiryaya Tatar ağızlarında genellikle yardımcı fiiller yardımıyla belirtilir: *Öyge kilip kîrgensîn, quwa taşlatı* «Eve girer girmez kovdu»; *Kamil taqtabaşını işlep quytı* «Kamil kapı önündeki küçük merdiveni yaptı»; *Sîs kilgennî yoqlap quytı* «Siz gelmeden önce uyudu» (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tobol ağızı); *Pîr tabışmaq tapqan itim, onotop kittim* «Bir bilmece bulmuştum, unuttum» (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tara ağızı); *Sin tiytiñ, min yösönf kittim* «Sen dokundun, ben yüzmeye başladım» (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Batakılık tarafı ağızı);

5) Birbiriyle sebep-sonuç ilişkileriyle bağlı olan bileşik cümlelerde *-dı* biçimi geçmişte gerçekleşen ve tahmin, tereddüt nüansları katılan eylemi belirtir. Bu zaman bir cümlenin yüklemi *-mi, -mî* soru eki veya belirsiz zamirlerle birlikte kullanılır. Bu anlamı belirttiği zaman *-dı* biçimi *-gan* biçimiyle değiştirilebilir: *Bazğa su töşmedimi, qaramadıñmı?* «Bodruma su girmemiş mi, bakmadın mı?» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağızı); *Bibiğayşe qızın birmedimî, bildimîñmî?* «Bibiayşe kızını kocaya vermedi mi, bilmiyor musun?» (Orta diyalekt, Berengi ağızı); *Qalay kitti, kılupqa kittime?* «Nereye gitti, kulübe gitti mi?» (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tobol ağızı); *Pılar pîrer yîrge yörsef tsığıf kittiler* «Bunlar galiba bir yere gezmek için gittiler» (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Batakılık tarafı ağızı); *Ene bir cılnı bîznîñ sarıqlar aqtı iç, şul cılnı eyte* «İşte bir sene bizim koyunlar suda gitti ya, şu seneyi söylüyor» (Orta diyalekt, Dağ tarafı ağızı); *Elle is tidimî, ülîp başım awırttı* «Bilmem, kömür gazıyla zehirlendim mi, nedense başım çok ağırdı» (Orta diyalekt, Kama önü ağızı); *Feniye kat'tımı, üge kimdir kirdi* «Galiba Feniye döndü, eve kimdir girdi» (Mişer diyalekti, Sirgaç ağızı).

Bu anlam Orta ve Mişer ağızlarında (Mahmutova 1978: 144) tahmin, şüphe anlamlarını belirten (*ahırı, ahrı, ahrısı*) *küresîñ, buğay, şikillî, kibîk* «gibi», «galiba», «herhalde» kelimeleriyle kuvvetlendirilebilir: *Ğelime eptikey niq qartaydı ahrı, uramğa da tsıqmay* «Ğelime nine çok ihtiyarladı galiba, dışarı da çıkmıyor» (Orta diyalekt, İçkin ağızı); *Nerse işledî indî, kîşî köler* «Ne yaptı ya, insanlar alaya alır» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağızı); *Tağı qayttı indî, tınıçlıq biter indî* «Yine döndü, galiba rahat yine biter» (Orta diyalekt, Alt-Kama önü ağızı); *Fatıyh qayttı indî, üzi işler* «Fatih döndü artık, belki kendisi yapar» (Orta diyalekt, Dağ tarafı ağızı);

6) Orta diyalektin Kazan ardı ağızlarında *-dı* biçimi *ise* kelimesiyle birlikte zaman veya şart anlamlarını belirten bağımlı cümlelerin yüklemi işlevinde kullanılır ve gerçekleşmesinden sonra başka eylem başlayan eylemi belirtir. Bu anlam zaman ve şart anlamlarını belirten kelimelerle kuvvetlendirilebilir: *Tawıqlara cim çeçtim ise, hezîr çıpçıqlar cıyıla* «Tavuklara yem versen hemen serçeler toplanırlar»; *Tîñî sıyıqlandı ise, munça idenîñ cuwıp alırbız* «Biraz tütünü dağılsa, hamamın döşemesini yıkarız» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağızı); *Ruzile uqıwın bitirdi ise, Qazanğa kile* «Ruzile tahsilini bitirse, Kazan'a gelecek» (Orta diyalekt, Dağ tarafı ağızı); *Tıqrıqtan boroldıñ iseñ, kürîñp tora* «Ara sokakta döndüğünde hemen görünür» (Orta diyalekt, Dağ tarafı ağızı); *Bîrer seğet işledim ise, çey içerte* «Bîrer

saat işlesem, çay içirir» (Orta diyalekt, Glazov ağzı); *Sawdım ise, söt birem* «Sağsam hemen süt veririm» (Orta diyalekt, Alt Kama önu ağzı);

7) Belirli bir bağlam içinde *-dı* biçimi başka zaman anlamlarında da kullanılabilir:

a) Birçok ağızda o birdenbirelik, zorunluluk, ihtar nüansları katılan gelecek zaman anlamını belirtebilir. Buna belirli canlı bir ton sebep olur (Zekiyev 1958: 42): *Tınlamasa, bardım da eyttim* «Dinlemese, hemen gidip söyleyeceğim»; *Minə nerse, kirek iken, bardım da kirdim* «Bana ne, gerek olsa, hemen gireceğim» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı); *Qıyın iş tügıl, ana barıgız, bir minut içinde yazdı da birdi* «Zor iş değil, onun yanına gidiniz, bir dakika içinde yazıp verecek» (Orta diyalekt, Dağ tarafı ağzı); *Yaqın barma, boz yuqa, töştüñ de kittiñ* «Yakın gelme, buz incedir, hemen su altına gideceksin» (Orta diyalekt, Berengi ağzı);

b) *-dı* biçimi sık sık bütün ağızlarda da şimdiki ve şimdiki-gelecek zaman anlamında kullanılır: *Yarıy, eni, bız kittik, yahşı ğına tırıgız* «Peki, anne, biz gidiyoruz, hoşsa kalın»; *Min kittim, üzıgız kilıgız* «Ben kittim, kendiniz geliniz» (Orta diyalekt, Dağ tarafı ağzı); *Eydegız, yahşılap qına küterdik* «Haydi, yavaş yavaş kaldırdık» (Orta diyalekt, Perm ağzı); *Bız kittik işıknı cawıp qal* «Biz gittik, kapıyı kapat»; *Çaptıq, aftabustan qalabız* «Koştuk, otobüse geç kalıyoruz» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı); *Qaya tordıñ, elı çey içmedik bit* «Niçin kalkıyorsun, daha çay içmedik ya» (Orta diyalekt, Berengi ağzı).

Orta ve Mişer diyalektinin bazı ağızlarında (mesela, Berengi, Kazan ardı ağızlarında) *-dı* biçimi yuk «yok» kelimesiyle birlikte *-açaq* gelecek zaman biçimi anlamında kullanılır. Bu anlama eylemin gerçekleşmesiyle ilgili olan azim nüansı katılır ve o daha çok birinci ve üçüncü teklik şahsa özgüdür, hem de üçüncü şahıs için belirsizlik özelliğini taşıyabilir. Mişer şivesi ağızlarında bu yapı tam çekiliş örneklerine sahiptir. Şahıs ekleri doğrudan doğru *-dı* biçimine eklenirler:

min bardı-m yuk	biz bardı-k yuk,
sin bardı-ñ yuk	sız bardı-gız yuk
ul bardı yuk	alar bardılar yuk

Örnekler: *Nene, sin bızñıñ bilen bardı cuq* «Kardeşçığım, sen bizimle gitmeyeceksin»; *Buldi, büten ul caqqa bırıñp qaradım cuq* «Oldu daha o tarafa bakmayacağım bile»; *Bır kınnen artıq tırdım cuq, qarañğı çıray kürsetseler* «Gülyüz göstermeseler, bir günden fazla kalmayacağım»; *Bılıgız, büten alarğa burıç birdi cuq* «Biliniz, bundan sonra onlara borca vermeyiniz» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı);

8) *-dı* biçimi sık sık dolaylı kiplerin anlamlarında kullanılır. Orta diyalektin ağızlarında *-dı* biçimi *-mı*, *-ma* ekiyle birlikte bileşik cümle içinde sebep-sonuç ilişkilerini belirtir. Bu özellik Mişer ve Tobol-İrtiş ağızlarına da özgüdür. Birçok ağızda bu anlam *-mı*, *-ma* eki olmadan da belirtilir: *Ul kıldımı, ğawğa bulmıy qalmıy* «O gelse, mutlaka kavga çıkıyor» (Orta diyalekt, Dağ tarafı ağzı); *Tirlep bir çey içip aldımı, bötün awırtqanıñ bütip tennerim ciñil bulıp kite* «Terleyip bir çay içsem, bütün ağrılarım bitip bütün vücudum rahatlıyor» (Orta diyalekt, Minzele ağzı); *Büğın canğır cawdı, traktor barmadı* «Bugün yağmur yağdı, traktör gitmedi» (Orta

diyalekt, Glazov ağzı); *Feritke at'ın, ul siña dciberir* «Ferit'e söylesen, o sana gönderir»; *Bol'nitsaga bardın, dcaırğa kirek* «Hastaneye gitsen, yatmak gerek» (Mişer diyalekti, Çupreli ağzı); *Pınsın pulmatı, itskaa para almaysın* «Benzin olmasa, hiçbir yere gidemiyorsun» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Bataklik tarafı ağzı).

Kazan ardı-Dübyaz ağzında ve daha Tobol-İrtiş diyalektinin bazı ağzlarında *-dı* biçimi bileşik cümle içinde baş cümlelerin yüklemiyle belirtilen eylemin gerçekleşme koşulunu belirtir. Bu anlama kaide olarak tavsiye gibi modal nüanslar katılır: *Ul munça iski tügıl elı, yahşılup yağıp ciberdiñ, yuwıp çığardıñ – mîne digen* «O hamam daha eski değil, iyice yaksan, yıkasan, çok güzel olur»; *Pisuh bilen tuğılup cılı utqa quydıñ, üzi pişe* «Şekerle karıştırıp ocağa koysan, kendisi pişecek»; *Arıp qayttıñ, yat ta yoqla* «Yorulmuş dönsen, yat da uyu» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı); *Yaman gep eyttiler, işmeñ* «Kötü söz söyleseler, iştme» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tevriş ağzı).

Orta diyalektin Nokrat ve Glazov ağzlarında *-dı* biçimi *ki* bağlacıyla birlikte eylemin gerçekleşme şartını belirtir: *İsenlik buldı ki, barmaga bula Kazanga da, isenliğin bulmadı ki, birkaya da bara almıysın* «Sağlığın olsa Kazan'a da gidebilirsin, olmasa hiçbir yere gidemezsin»; *Bik kartaygaç, buldırmadıñ ki, barırsın balalarga* «Çok ihtiyarladıktan sonra, hiçbir şey yapamazsan, çocuklara gidersen»; *Tumannar küterildi ki, kitmege bula* «Sis Dağılsa, gidebiliriz»; *İkinçi kız buldı ki, Nuriye salırbız* «İkinci kız olsa, adını Nuriye koyarız»; *Bizniñ siylesülerni yazdı ki, bir kitap bula* «Bizim konuştuklarımızı yazsa, bir kitap olur» (Orta diyalekt, Glazov ağzı); *Anda cırıp kayttı ki, ermiyege barır* «Oradan dönse, askere gider»; *Birdi ki, alırsın, birmedi ki, kalır* «Verse alırsın, vermese kalır» (Orta diyalekt, Nokrat ağzı);

9) *-dı* biçimi başka modal anlamlarda da kullanılabilir. Mesela, Orta ve Mişer diyalektinin ağzlarında o eylemi yapmakla ilgili olan kesin reddi belirtir. Özel duygusal ton bu anlama alay veya öfke nüansını katar: *Şulay, yöğirip kittim* «İşte koştum»; *Hezir, sizniñ arttan gına yördim* «İyi, sizin peşinizden koştuktan başka işim yok benim» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı).

Tobol-İrtiş diyalektinin ağzlarında bu biçim *kerek (kerek, kirek)* «gerek» kelimeleriyle birlikte tahmin, tereddüt anlamlarını belirtir: *Sis pügın mul'tsa yahtıgıs kerek* «Siz bugün hamamı yaktınız galiba»; *Sin anı yös teñke pirtim tif uylatıñ kerek* «Sen yüz ruble verdim diye zannettin galiba» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Bataklik tarafı ağzı).

Orta diyalektin Nokrat ve Glazov ağzlarında bu anlamı *-dı* biçimi *-r* gelecek zaman biçimindeki *bul* «olmak» (*olur*) yardımcı fiiliyle birlikte belirtir: *Kayttı bulır indı atagız işten* «İşte babanız işten döndü galiba»; *Nafıgulla ağan tışka çıktı bulır ballar yanına* «Nafıgulla amcan dışarı çocukların yanına çıktı galiba» (Orta diyalekt, Glazov ağzı); *Tınegın kayttı bulır Galiye* «Galiye dün döndü galiba» (Orta diyalekt, Nokrat ağzı).

Orta diyalektin birçok ağzında şart anlamını *-dı* biçimi *ise* kelimesiyle birlikte belirtir (*bardım ise, bardıñ ise, bardık ise, bardıgız ise*). *-dı ise* yapısının

kullanılması öncelikle Ural ölü, Orta Ural, Güney Ural ve Ural ardı topraklarında yayılmış olan ağızlara özgüdür. Yukarıda anılan anlamdan başka bu biçim birbiriyle bağlı olan iki eylemin gerçekleşme sırasını belirtir: *Birer cirge bardım ise, heber ciberem* «Bir yere gitsem, haber gönderirim»; *Ul yaqqa çıqtıñ ise, Başqortostan başlana* «O tarafa çıksan, Başkurdistan başlıyor»; *Kayttı ise, sizge kite* «Döndüyse, size gider» (Orta diyalekt, Minzele ağzı); *Yahşı işledıñ ise, kışi süz eyte almıy* «İyice çalışsan, kimse bir şey diyemez» (Orta diyalekt, Krasnoufimsk ağzı); *Anı wattın ise, üzün satıp alırsın* «Onu kırsan, kendin satın alırsın»; *Ardın ise, yal itersin* «Yorulsan, istirahat edersin»; *Şefiy awılga bardıñız ise, selem eytirsiz* «Şefiy köyüne gitseniz, selam söyleyiniz»; *Kim ki usal süz eytti ise, kilemin* «Kim kötü söz söylese, gülerim» (Orta diyalekt, Glazov ağzı); *İneleri kinlikke işledı ise, balalarğa çıdap bulmıy* «Anneleri gündüz çalışsa, çocuklara dayanamıyorum» (Orta diyalekt, Nogaybek ağzı); *Bala temekı tarttı ise, üsmey* «Çocuk sigara içse, büyümez»; *Şulay biş yıl işledim ise, min pinsiyege çıgam* «Şöyle daha beş yıl çalışsam, emekli olurum» (Orta diyalekt, Glazov ağzı).

İçkin ağzında şahıs ekleri hem *-dı* biçimine, hem de *ise* kelimesine eklenebilirler: *Yatıp yoqladıñ isey, tırılıp kidersin* «Biraz uyusan, iyileşirsin»; *İsime töşirdim isem, küzime yeş kile* «Hatırlasam, ağlamak istiyorum»; *Tağın kıldığız isegız, turı üzüzizge kiligız* «Yine gelseniz, doğrudan doğru bize geliniz» (Orta diyalekt, İçkin ağzı).

-dı ise yapısı tahmin, şüphe anlamını da belirtir: *Qayda kuydı ise, bir tawıp bulmıy* «Nereye koyabilir, hiç bulamıyorum»; *Qayçan iylendi ise Sileymennıy kiçi malayı?* «Acaba, ne zaman evlendi Sileymen'in küçük oğlu»; *Elle qaya qaldırdım ise pısağımı?* «Bıçağımı nerede bıraktım ya?»; *Ul kirdimı ise munçağa?* «O hamama girdi mi?» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı).

-dı ise (irse) yapısı Türk lehçelerinin çeşitli çağlara ait olan birçok anıtına özgüdür (Şukurov 1966; 75). O, aktif şekilde «Kutadgu Bilig» de kullanılır, M. Kaşgari'nin sözlüğünde kaydedilmiştir (Tenişev 1963: 132), ama Göktürk anıtlarına özgü değildir. Bu da onun daha sonra meydana gelmiş olmasıyla anlatılabilir. Bazı anıtlarda bu yapının kısaltmış varyantlarına rastlanır: *-disa*, *-dise*. Anıtların malzemelerine göre *-dı* biçimi *-dı ise* yapısı içinde şahıs eklerini alır. Eski Tatarcada bu yapı bileşik cümlelerde bağlı cümlenin yüklemi fonksiyonunda kullanılır ve zaman, şart anlamlarını ve yine sebep-sonuç ilişkilerini belirtir.

1. *-dı* geçmiş zaman biçimi Tatar Türkçesinin bütün ağızlarında da kullanılır ve ağızlar sisteminin çekirdek unsuru sayılır. Tatar ağızlarının yayılmış oldukları topraklarda *-dı* biçimi o kadar önemli izoglosları meydana getirmez.

2. Anlamları ve oluşma özellikleri bakımından *-dı* geçmiş zaman biçimi başka Türk lehçelerine benzer.

3. *-dı* geçmiş zaman biçiminin çekilişi bakımından Orta ve Mişer ağızları birbirlerinden ayrılmazlar ve edebî dile benzerler. Fakat Orta diyalektin ağızları için *-dı* biçiminin *ki*, *ise* kelimeleriyle birlikte kullanılması karakteristiktir. Bu yapılar sebep-sonuç ilişkilerini belirtirler ve birçok modal nüansa sahiptirler.

4. Sibiryaya Tatar ağızları Tatar Türkçesinin diğer ağızlarından ikinci çoğul şahıs ekinin çeşitli varyantlarının (-ğıs, -ğıs, -ğkıs, -ğnar, -ğnar) kullanılması ve yine birinci çoğul şahısın -bıs ekiyle oluşması ve ona çoğul ekinin eklenebilmesi (*bardı-bıs, bardı-bıs-lar*) bakımından ayrılırlar. Bu bakımdan Baraba diyalekti komşu Türk lehçelerine, özellikle Altay, Hakas, Tuva, Şor lehçelerine benzer.

5. -dı biçimi bütün ağızlarda da aynı anlamları belirtir, fakat Orta diyalektin ağızlarında onun anlamları daha zengindir. Burada o, şahıs-zaman anlamlarından başka bir takım modal anlamları da belirtir.

-gan biçimi

-gan geçmiş zaman biçimi Tatar Türkçesinin bütün ağızlarında da kullanılır. Bazı Mişer ağızlarında birinci ve ikinci teklik şahıs ve çoğulda onun aktifliğini -ıp geçmiş zaman biçimi azaltır (Mahmutova 1978: 149). -gan geçmiş zaman biçimi -gan (yumuşak ünsüzler ve ünlülerden sonra), -kan (sert ünsüzlerden sonra) ortacı temelinde oluşur. Tobol-İrtiş diyalektinin Bataklık tarafı ağızında sert ünsüzlerden sonra çoğullukla -han varyantı (kayt-han, sat-han vs.), Kasım ağızında -'an (-gan, -kan yerine), -'in (-gen, -ken yerine) varyantları kullanılır.

Tatar dil bilminde Türk dil bilmindeki gibi bu biçim çeşitli şekillerde adlandırılır: geçmiş-şimdiki zaman, sonuçlu geçmiş zaman, görülmemiş geçmiş zaman, perfekt geçmiş zaman, belirsiz geçmiş zaman vs. Son yıllardaki hizmetlerde ona sonuçlu geçmiş zaman veya görülmemiş geçmiş zaman demektedirler (Sovremenniy Tatarskiy, 222).

Tatar dili şivelerinde -gan geçmiş zaman biçimi için birkaç çekiliş türü bulunmaktadır. Birinci çekiliş türü birinci grup şahıs ekleri yardımıyla yapılır:

min algan-mın	bız algan-bız
sin algan-sıñ	sız algan-sız (-sığız)
ul algan	alar algan-nar

Örnekler: *Min Resimege eytıp kitkelı onotqanmın* «Ben Resime'ye gideceğimi söylemeyi unuttuğum» (Orta diyalekt, İçkin ağız); *Min 'ara'amın indı* «Ben bunları görmüşüm artık» (Orta diyalekt, Kasım ağız); *Pisler kitskine wağıtta pır bırıbısnı qotortop yörgenbıs* «Küçükken birbirimize takılmışız» (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tara ağız); *Bız dus qıslarım bilen kertışkege töşkenpıs* «Biz kız arkadaşlarımızla fotoğraf çektiğimiziz» (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tobol ağız); *Kişir ul, yımge utışğammın* «Havuçtur o, tohumluk için dikmişim»; *Yıl başına utırğansıñ, yıl permesin* «Hava cereyanına oturmuşsun, soğuk alabilirsin»; *Pis intı yır ta yurlağanpıs, karmun ta uynağanpıs yeş wağıt* «Gençken şarkı da söyledik, armonikte de oynadık» (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tevriş ağız); *Mındagısı sunı almagansıñ, mında da barıyı* «Buradaki suyu almamışsın, burada da vardı» (Orta diyalekt, Nokrat ağız); *Sazga batkansız, kaluşılarıñı yuwıp kuy* «Batakılıkta kirlenmişsin, kışları yıka» (Mişer diyalekti, Çistay ağız); *Ul Ul'annan kat'kan kitse* «O dün Ulyan'dan dönmüş» (Mişer diyalekti, Çüpreli ağız).

Bu çekiliş türü Orta, Mişer, Tobol-İrtiş diyalektinin birçok ağızında görülür. Fakat Orta ve Tobol-İrtiş diyalektinin bazı ağızlarında farklı çekiliş türleri de kullanılır. Burada birçok şivede -gan biçiminin ekler yardımıyla ve onlardan farklı

çekilmesine bir cümle içinde rastlamak mümkün olduğunu belirtmek gerek: *Min tanımağammın, sin şunda ğına basıp torğan* «Ben seni tanımamışım, sen yakında durmuşsun» (Orta diyalekt, Dağ tarafı ağzı); *Siz bızge kīrgensiz iken, bız anı sizmegen* «Siz bize girmişsiniz, biz onu sezmemişiz» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı).

Orta diyalektin ağızlarında Mişer ve Tobol-İrtiş diyalektlerinden farklı olarak -gan ekindeki [n] ünsüzü birinci teklik şahıs ve çoğulda dudak-dudak [m], [b] ünsüzlerinden önce geldiğinde gerileyici benzeşme sonucunda [m] sesine dönüşür (Burganova 1974: 21): *barğan-mın* > *barğam-mın*; *kilgen-mın* > *kilgem-mın* vs. -sın, -sın ikinci teklik şahıs eklerinin varyantlılığı Tatar Türkçesi ağızlarında o kadar önemli izoglosları meydana getirmez, çünkü bu özellik her üç diyalekte de özgüdür. -sıgız bileşik ekinin ikinci çoğul şahısta kullanımı yalnız bazı Kazan ardı ağızlarına ve kısmen Başkurdistan'ın batı bölgelerinde yayılmış olan ağızlara özgüdür: *Bigrek tuzanğa batqansıgız* «Çok tozlanmışsınız»; *Siz bızniñ awılda da bulğansıgız, niçik min anı bilmegenmın* «Siz bizim köyümüzde de olmuşsunuz, ben onu nasıl bilmemişim»; *Kitkensıgız, kürmegensıgız* «Gitmişsiniz, gömemişsiniz» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı); *Siz bit bugün ğine kilgensıgız?* «Siz ancak bugün gelmişsiniz, değil mi?»; *Tağın yalğış yazğansıgız* «Yine yanlış yazmışsınız» (Orta diyalekt, Minzele ağzı).

-gan geçmiş zaman biçimi için kullanılan ikinci çekiliş türü iyelik ekleri yardımıyla yapılır:

min algan-ım	bız algan-ıbız
sin algan-ıñ (-ım)	sız algan-ıgız
ul algan	alar algan (-nar)

Bu çekiliş türü genellikle Orta diyalektin ağızlarına, özellikle Kazan ardı ağızlarına özgüdür. Bu özelliğin merkezi, bize göre, bu çekiliş türü ayrıca aktif şekilde kullanıldığı Mamadış ağzının yayılmış olduğu topraklar sayılır. O, Berengi, Kama önü Kreşinleri - Hristiyan Tatarlar ağızlarında özgüdür ve birinci çekiliş türünün üstün olduğu İçkin, Safakül Tatarları, Kasım ağızlarında da tespit edilmiştir. Perm ve Kuybışev Tatarları ağızlarında -gan biçimi iyelik ekleriyle sadece belirli şahıslarda çekilir. Mesela, Bardım ağızcığında, serbest şekilde; Perm Tatarlarının Karyf, Mulla, Şıkva ağızcıklarında bu özelliğe birinci teklik şahıs ve çoğulda rastlanır (Ramazanova 1974: 104), Kuybışev Tatarları ağzında ise ikinci teklik şahıs ve çoğulda tespit edilmiştir (Yakupova 1962: 211-212).

Sibirya Tatar ağızlarında bu çekiliş türü daha çok Baraba diyalektine özgüdür. Burada o başka çekiliş türleriyle birlikte kullanılabilir:

min parğan-ım	bız parğan-ıbıs
sin parğan-ıñ	sız parğan-ıñıs
ul parğan	min parğan

Sibirya Tatarlarının başka ağızlarında bu çekiliş türünün izleri sadece bazı şahıslarda korunmuştur. Mesela, Tobol-İrtiş diyalektinde birinci teklik şahısta ve çok nadir şekilde çoğulda (*alğanım, alağanıbis*), Tomsk ağızlarının Kalmak ağzında ise sadece ikinci çoğul şahısta (*alğanınar*): *Min sizge şul yomoş bilen kilgenim indı*

«Ben size işte şu ricayla geldim»; *Min üzim tuy bilen barmağanım* «Ben düğün yapmadan evlendim» (Orta diyalekt, İçkin ağzı); *Yanlıs siznikî gazitağıznu alğanım* «Yanlılıkla sizin gazetenizi almışım» (Orta diyalekt, Perm ağzı); *Ğaliyege tarağımnu birip torğanım* «Galiye'ye tarağımı vermişim»; *Qasan yağı kişileri bilen uqığanım* «Kazanlılarla okumuştum» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tara ağzı); *Mine min qurqah pulğanım* «İşte ben korkak olmuşum»; *Min pötin yirni te eylengen, uqığanım ta, işlegenim te* «Ben bütün yerde de oldum, okudum da, çalıştım da»; *Sin te minñ kibik jiwatnawatta yörgeñiñ iken* «Sen de benim gibi hayvancılıkla uğraşmışsın» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Teveriz ağzı); *Sin alay niye eytmegeniñ?* «Sen niçin öyle demedin?» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tümen ağzı); *Eti bilen alıp qayıqanımız bu taqtalarını L'ubannan* «Bu tahtaları babamla birlikte Luban'dan getirmişiz»; *Tuniñni nik kimegeniñ, salqın?* «Mantonu niçin giymedin, soğuktur?»; *Bügin aysa coqlap qalğanıñ* «Demek, bugün uyumuşsun»; *Siz qaycan bulağanıñız Liziyalarda?* «Liziyalarda ne zaman oldunuz?» (Orta diyalekt, Kama önu ağzı); *Yatasıñız kilse, yatıp toroğoz, arğanıñızdır* «Yatmak istiyorsanız, yatınız, yorulmuşsunuzdur» (Orta diyalekt, İçkin ağzı); *Siz Samarağa qaycan barğanıñız?* «Siz Samara'ya ne zaman gittiniz?» (Orta diyalekt, Kuybışev Tatarları ağzı); *Üzüm şundıy ğına bulsam da, sizniñ barıñıznu da üstirgenim, kişitkenim* «Kendim böyle olmama rağmen, sizin hepinizi de büyütmüşüm, insan yapmışım»; *Aşarğa da, içerge de alğanımız* «Yiyecek te, içecek te almışız» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı).

-gan geçmiş zaman biçiminin iyelik ekleriyle çekilmesi Sibirya'daki (Tuva dilinden başka) ve Orta Asya'daki (Özbek, Uygur, Türkmen dilleri vs.) Türk lehçeleri özgüdür. Demek bu özelliğin merkezi olarak Sibirya ve Orta Asya bölgeleri sayılır. İçkin ve Safakül Tatarları ağızları özgüdür. Burada -ğız ekiyle rekabet eder. -sıslar eki başka varyantlarla yanı sıra Baraba diyalektinde kaydedilmiştir: *Min anı bilmegem, min sigiz yeşte bulğas* «Ben onu bilmemişim, ben o zaman sadece sekiz yaşındaymışım»; *Min irimnen qayıqam, anıñ bilen tora almağam* «Ben kocamdan boşandım, onunla geçinemedim»; *Biz üzibiz de Qazanda bulğabız* «Biz kendimiz de Kazan'da oluyoruz» (Orta diyalekt, İçkin ağzı); *Min anı üzim uqığam* «Ben onu kendim okudum»; *Kimni kürgen?* «Kimi görmüş?» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tara ağzı); *Min gurıtta ta işlegem* «Ben şehirde de çalıştım»; *Pis inti uylamağabız* «Biz düşünmedik bile artık»; *Sin anı almağay* «Sen onu almamışsın» (Sibirya Tatarları, Baraba diyalekti); *Üdiğid yahşı ğına yörömegegid, şuna şulay digen* «Kendiniz iyi davranmamışsınız, bunun için şöyle demiş» (Safakül ağzı).

-gan geçmiş zaman biçiminin kısaltmış çekiliş türü Sibirya'daki Türk lehçeleri, özellikle Altay, Hakas, Şor, Kırgız (Direnkova 1940, 1941, 1948) lehçelerine özgüdür.

Yukarıda anılan özelliğin bulunması bakımından Batı Sibirya'daki Tatar ağızları Başkurt Türkçesinin doğu ağızlarına, özellikle onun Burzyan, Ay (Maksyutova 1963: 103, Bayeva 1959: 37), kısmen İnzirsk ağızlarına benzerler.

Orta ve Tobol-İrtiş ağızlarında geniş şekilde *-gan* geçmiş zaman biçiminin zamirler yardımıyla yapılan analitik çekiliş türü kullanılır. Ona başka çekiliş türleriyle birlikte Baraba diyalektinde de rastlanır, ama burada bu çekiliş türü Tobol-İrtiş diyalektinin ağızlarına göre seyrek kullanılır. Mişer diyalektinde bu çekiliş türü Melki ağzına özgüdür. *-gan* biçiminin şahıs ekleri olmadan çekilmesine bazen Orta ve Mişer diyalektinin başka ağızlarında da rastlanır (Borhanova 1962: 115):

min algan	bız algan
sin algan	sız algan
ul algan	alar algan(-nar)

Örnekler: *Min anı Tubılтан китірген* «Ben onu Tobol'dan getirdim»; *Pis kük tsiyeni ken yığan* «Biz gök vişneyi çok toplamışız»; *Sis qaytsan muntsa ingen?* «Siz ne zaman hamama girdiniz?» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tara ağzı); *Min tönle yoqlamağan, yoğom kiletı* «Ben gece uyumadım, şimdi uyum var» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tobol ağzı); *Biz indı ul waqıtta eybir dip uylamağan, balalar isen bulsın digen* «Biz o zamanlarda eşyalar hakkında düşünmemişiz, çocuklar sağ olsun demişiz» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı).

Orta ve Tobol-İrtiş diyalektinin ağızlarında birinci şahısta zamir kullanılmaya bilir. Bundan başka Sibirya Tatar ağızlarında zamir sık sık fiilden sonra gelir ve böylece ekin işlevine yakın bir rol oynar: *Ul yaqqa pır te its yörmege* «O diyarlara ben hiç gitmedim»; *Pı aranı iki segette ütken min* «Bu arayı ben iki saat içinde geçtim» (Orta diyalekt, İçkin ağzı); *İrge tsıqqan, pallar üstirgen, kesir inti qartayğan* «Kocaya varmış, çocuklarını büyütmüş, şimdi ihtiyarlamıştır artık»; *Anıy ebisı bilen uquğan min* «Onun ablasıyla okudum ben»; *Min ken tayarka pulıp işlegen* «Ben çok seneler inek sağıcı olarak çalıştım»; *Pis suğış waqıtta par işni üsibıs işlegen* «Savaş zamanında bütün işi biz kendimiz yaptık» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş ağzı, Tobol ağzı).

Analitik çekiliş türünün kullanılması bakımından Tatar Türkçesinin yukarıda anılan diyalekt ve ağızları birtakım arkaik özellikleri koruyan Türk lehçelerine benzerler. Mesela, Salar (Tenişev 1976: 117), Uygur (Kaydarov 1968: 311), Sarı Uygur (Tenişev, Todayıva 1976: 1966; 24-29) gibi.

-gan geçmiş zaman biçiminin olumsuz şekli bütün ağızlarda da fiil köküne eklenen olumsuzluk eki yardımıyla yapılır (*bar-ma-gan* «gitmemiş», *kil-me-gen* «gelmemiş»).

-ma olumsuzluk eki yardımıyla yapılan olumsuzluk biçiminin çekilişi:

min bar-ma-gan-mın	bız bar-ma-gan-bız
(bar-ma-gam-mın)	(bar-ma-gam-bız)
sin bar-ma-gan-sın	sız bar-ma-gan-sız (-ııs, -gız, -sığız, -sıslar)
ul bar-ma-gan	alar bar-ma-gan-nar

Örnekler: *Min atlarını içirmege min elı* «Ben atları içirmedim daha»; *Küpten barmağambız indı qalağa* «Çoktan beri şehre gitmedik» (Orta diyalekt, Dağ tarafı ağzı); *Geptilnur abıylarğa kirmegensız* «Geptilnur amcalara uğramamışsınız» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı).

Olumsuzluk şeklinin iyelik ekleriyle çekilmesi

min bar-ma-gan-ım	bız bar-ma-gan-ıbız
sin bar-ma-gan-ıñ	sız bar-ma-gan-ıgız (-ıñıs)
ul bar-ma-gan	alar bar-ma-gan(-nar)

Örnekler: *Kürmegenim siz kilgenñin* «Sizin geldiğinizi görmedim»; *Elı bugün aş pişirmegenbız* «Bugün çorba pişirmedik daha» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı); *Nerse uylap aña eytkeniñ* «Niçin ona söyledin»; *Bızniñ olo külni kürmegeniğiz iken* «Bizim büyük gölü görmemişsiniz» (Orta diyalekt, İçkin ağzı).

Bununla birlikte olumsuzluk şekli analitik yolla da – *yuk* «yok» kelimesi yardımıyla yapılabilir. İki durumda da –*gan* şekli iyelik ekleriyle birlikte kullanılabilir. Fakat bu özellik herhangi bir diyalektin tasnifi özelliği olarak kullanılamaz, çünkü o Tatar Türkçesinin birçok ağızlarına özgüdür. Olumsuzluk şeklinin analitik yolla yapılması burada sentetik (olumsuzluk ekiyle) yolla birlikte kullanılır ve onların hiçbirine de üstünlük verilmez. İstisnayı, malzemeleri bu özelliğin açık bir izoglosunu belirlemeye imkân vermeyen bazı ağızlar teşkil eder. Burada *yuk* modal kelimesinin bazı bilginlere göre olumsuzluk anlamını daha keskin şekilde ifade ettiğini belirtmek gerek (Mahmutova 1978: 149).

Yuk kelimesi yardımıyla yapılan olumsuzluk biçiminin şahıs ekleri olmadan çekilişi:

min bargan yuq	bız bargan yuk
sin bargan yuq	sız bargan yuk
ul bargan yuq	alar bargan yuk

Örnekler: *Hezir anda barğan da, kilgen de yuq* «Şimdi oraya gitmiyoruz»; *Kilinner bilen qıçırışqan yuq* «Gelinlerle kavga etmem» (Orta diyalekt, Perm ağzı); *Abuyı 'ızım 'iürdi cabıştır'an cu' elı* «Duvar kâğıdını kızım getirdi, daha kaplamadık» (Orta diyalekt, Kasım ağzı); *Sızniñ aşagan cuk bulır* «Siz galiba daha yememişsinizdir» (Mişer diyalekti, Çüpreli ağzı); *Pis pilmestik, Sawçığa ta parğan yuq* «Biz bilmiyoruz, Sawçı'ya da gitmedik»; *Alar küp yalanğa yörgen yuq, işlegen yuq* «Onlar tarlaya az çıktılar, çalışmadılar»; *Anıñqı pır nime aşagan yuq* «O hiçbir şey yemedi»; *Yuq, pis tuy pargan yuq* «Hayır, biz düğüne gitmedik» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tevriş ağzı).

Yuq kelimesi yardımıyla yapılan olumsuzluk biçiminin iyelik ekleriyle çekilişi:

min bargan-ım yuk	bız bargan-ıbız yuk
sin barganıñ yuk	sız bargan-ıgız yuk
ul bargan-ı yuk	alar bargan-ı yuk

–*gan* geçmiş zaman biçiminin *yuq* kelimesi yardımıyla yapılan olumsuzluk şekli iyelik ekleriyle çekildiği zaman iyelik eklerini şahıs zamirleri de alabilirler: *Anda barğanım cuq* «Ben oraya hiç gitmedim» (Orta diyalekt, Dağ tarafı ağzı); *'ıçitkan' çap'anım cu' ürdi'lır'i* «Ördeklere ısırğan otunu hiç vermedim»; *Siniñ bızniñ 'ür'inin cu'* «Sen bizde daha olmadın»; *Bır usal sız eyt'enı cu'* «Hiç bir zaman kaba sözler söylemedi» (Orta diyalekt, Kasım ağzı); *Min alarga kürgenim yuq* «Ben onlarda daha olmadım»; *Fatirga çıqqanım cuq elı* «Daireye daha taşınmadım» (Orta diyalekt, Glazov ağzı); *Pisniñ awılta nitse öy pulır iseplep qarağanıbiz yuq*

«Köyümüzde kaç ev olduğunu daha hiç saymadık»; *Min pügün pır kisek yoqlağanım yuq* «Ben bugün hiç uyumadım» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tobol ağzı); *Alabiğa artılmayığan palıq, siniñ aşap paqqanıñ yuq?* «Tatlı su levreğini temizlemek zordur, hiç yedin mi?» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tümen ağzı); *Annan sun kilgenim yuq* «Ondan sonra hiç gelmedim»; *Aşatqalı utısğanım, kürsetkelı utısğanım yuq* «Yemek için hazırladım, göstermek için değildir» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tevriz ağzı).

Tobol-İrtiş ağızlarının Tevriz, Tara ağızlarında olumsuzluk şekli *yuq* kelimesi yardımıyla yapıldığı zaman *-gan* köküne birinci grup şahıs ekleri eklenebilirler. Bu özellikten dolayı bu ağızlar hem Tobol-İrtiş ağızlarının başka ağızlarına, hem de Orta ve Mişer şivelerine karşı koyulurlar. Baraba diyalektinde bu özelliğe sadece birinci teklik şahısta rastlanır:

min par-ğan-mın yuq	bız par-ğan-pıs yuq
sin par-ğan-sıñ yuq	sıs par-ğan-sıs yuq
ul par-ğan yuq	alar par-ğan yuq

Örnekler: *Min kişini pır te kirı yibergenim yuq* «Ben insanlara hiçbir zaman red cevabı vermedim»; *Sin anıñ qoloqın pılgenisñ yuq* «Sen onun karakterini bilmezsin»; *Ust-İşimnen arı parğanpıs yuq* «Ust-İşimden sonra hiç gitmedik»; *Sıs elı montay palıqıñ aşağansıs yuq* «Siz bunun gibi balığı hiç yemediniz» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tevriz ağzı).

Tobol-İrtiş ağızlarının Tevriz ve Tara ağızlarında şahıs ekleri *yuk* kelimesine eklenebilirler:

min parğan yuq-mın	bız parğan yuq-pıs
sin parğan yuq-sıñ	sıs parğan yuq-sıs
ul parğan yuq	alar parğan yuq

Örnekler: *Min turtı pır te işitken yuqmın* «Ben onun hakkında hiçbir şey duymadım»; *Pıs ul yaqqa parğan yuqpıs* «Biz o diyarlara hiç gitmedik»; *Sıs ul yomaqñı işitken yuqsıs* «Siz o masalı daha duymadınız» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tara ağzı).

-gan geçmiş zaman biçiminin soru şekli bütün ağızlarda da şahıs eklerine eklenen soru eki yardımıyla yapılır. Bundan başka Tobol-İrtiş diyalektinin ağızlarında ikinci teklik şahıs ve çoğulda soru ekleri *-gan* köküne de eklenebilirler: *Enwer uqığanın işitkemmişin?* «Sen Enver'in nasıl okuduğunu duydun mu?»; *Anıñqı ni nime aşağanın kürgenmişis?* «Onun ne yediğini gördünüz mü?»; *Çeyniğñni alğamısın piliteten qısım?* «Çaydanlığı ocaktan aldım mı, kızım?» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tevriz ağzı).

Tara ağzında soru şeklinin ikinci çoğul şahıs ekinin kısalmış varyantı yardımıyla yapılmasına rastlanır.

Yukarıda anlatılanlara ek olarak bu çekiliş türlerinin Tatar Türkçesinin ağızlarında birbirlerine paralel olarak kullanıldıklarını belirtmek gerek. Bu özellik öncelikle Sibirya Tatar diyalektlerine şivelerine, bilhassa Tobol-İrtiş ve Baraba ağızlarına özgüdür. D. G.Tumaşeva'ya göre yukarıda anılan ağızlarda aynı şahısın üstün olduğu çeşitli çekiliş türleri kullanılır (Tumaşeva 1968: 63). Bunu bizim

malzemelerimiz de kanıtlar. Yukarıda gösterilen nedenlerden dolayı bu çekiliş türlerinin hiçbirisi ağızların tasnifi özellikleri olarak sayılamazlar. Ayrıca iyelik ekleri yardımıyla gerçekleşen çekiliş türü Orta diyalektin İdil-Kama bölgesi topraklarında yayılmış olan ağızlarında da çok yaygındır. Bu özelliğin eksikliği bakımından Mişer diyalekti hem Orta diyalekte, hem de Sibiryaya Tatar diyalektlerinden ayrılır. Sibiryaya Tatar ağızları ise kısaltılmış çekiliş türünün bulunması bakımından Orta ve Mişer ağızlarından ayrılır. Orta diyalektin bazı marjinal ağızlarında görülen kısaltılmış çekiliş türü Tobol-İrtiş ağızlarının etkisi sonucu olarak değerlendirilmelidir. Olumsuzluk şeklinin yapılışındaki özellikler de Tatar Türkçesinin ağızlar sisteminde açık bir izoglosu meydana getirmezler. *-gan yuk* yapısının şahıs ekleriyle birlikte kullanılmasında gibi özellik dar yayılış alanına sahip olduğundan dolayı tasnifi özellik olarak sayılamaz. Demek *-gan* geçmiş zaman biçimi için has olan çekiliş türlerinin incelenmesi bize aşağıdaki sonuçları çıkarmaya imkân verir:

a) Mişer diyalekti için şahıs ekleri yardımıyla gerçekleşen çekiliş türü için belirli bir istikrar vardır (*min bargan-min, sin bargan-sın, ul bargan; bız bargan-bız, siz bargan-sız, alar bargan*);

b) Orta diyalekte birkaç çekiliş türünün kullanımı görülür, onların da en karakteristik olanı iyelik ekleri yardımıyla yapılanıdır (*min barğan-ım, sin barğan-ıy, bız barğan-ıbiz, siz barğan-ıgız*). Bu çekiliş türü belirli bir yayılış alanına sahiptir;

c) Sibiryaya Tatar ağızları için bütün çekiliş türlerinin karışık şekilde kullanılması esastır.

Tatar Türkçesinin ağızlarında *-gan* geçmiş zaman biçimi Tatar edebî dili ve başka Türk lehçelerindeki gibi birçok anlamları belirtir. Bu biçimin temel anlamı geçmişte gerçekleşmiş olan ve sonucu şimdiki zamanın belirli bir kısmında ortaya çıkan eylemi belirtmektedir. Demek *-gan* biçimi iki zamanın – geçmiş ve şimdiki zamanların sınırları arasında bulunan bir biçimdir. Temel anlamından ilerleyerek *-gan* biçimi aşağıdaki anlamları belirtir:

1) Geçmişte konuşanın kendisinin yaptığı ve sonucu ortada olan eylemi (Kononov 1939: 48): *Qırıqma küp alğanıbiz aşarğa* «Korkma, yiyecekleri çok aldık»; *Min çey de içmegen, utırıp yal da itmegen* «Ben çay da içmedim, oturup istirahat ta etmedim»; *Bala bilen sarıqları da açıp kırtmegen* «Çocukla uğraşıp koyunları da içeri bırakmamış»; *İden de cumağan, aş ta pişirmegen, kön ütöp te kitken* «Döşemeleri de yıkamadım, yemek te pişirmedim, ya gün geçmiş» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağız); *İrtük çıqqan da kambayınğa barıp utırğan. Min sıyr da sawmağan elı ul waqıt* «Sabah erken çıkmış ve kombayna oturmuş. Ben o anda ineği sağlamamıştım» (Orta diyalekt, Berengi ağız); *Tüşegimniñ tışı tuzgan, yımı tsıga* «Döşğim eskimiş, tüyleri çıkıyor» (Mişer diyalekti, Sirgaç ağız); *Sıyr asırağats, tawıqları pıs pütirip quyğan* «İnek tuttuğumuzdan dolayı, biz tavukları bitirdik» (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tobol ağız); *Pıs anı kürgen, min un yeş kñe itim* «Biz onu gördük, o zaman ben sadece on yaşındayım»; *Pıs unaltınçı yılını tuwıp quyğanpıs* «Biz onaltıda doğmuşuz»; *Pallarımniñ pötönösöne türt yastıq pirgenim* «Çocuklarımların hepsine de dört yastık vermişim» (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş

diyalekti, Tevriz ağzı); *Biz bugün qunaqlar köylep ez gine de yoqlamağan* «Biz bugün misafirlere baktığımızdan dolayı hiç uyumadık» (Orta diyalekt, Dağ tarafı ağzı); *Eli sıyrını satmağanbız, irterek dibiz* «İneği daha sağmadık, şimdilik erken diye düşünüyoruz» (Orta diyalekt, Minzele ağzı);

2) Konuşanın yakın geçmişte yaptığı, ama yaptığı zaman farkına varmadığı, sadece şu anda anladığı eylemi: *Bey onotqanmın da eytirge – Şamil qaytqan* «Ha, Şamil'in döndüğünü söylemeyi unutmuşum»; *Ul waqıtta kim uylağan bolay bulır dip* «O zaman böyle olur diye kim düşünmüş» (Orta diyalekt, Minzele ağzı); *Min aşqa kişir salmağanım* «Ben çorbaya havuç atmamışım» (Orta diyalekt, Kama önüağzı); *Alarda tuy ikenin min bötınley başımnan çığarğanım* «Onlarda düğün olduğunu ben tamamiyle unutmuşum» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı); *Qara min sötni sözerge de onotqan* «Bak, sütü süzmeyi unutmuşum» (Orta diyalekt, Böri ağzı).

Yukarıda anılana konuşanın şuursuz durumda yaptığı eylem de benzer: *Min bır nerse de sizmegen, niçik yatqan şulay tırğan* «Ben hiçbir şeyi – nasıl döndüğümü ve nasıl yatıp kalktığımı hatırlamıyorum»; *Başımni ğına tirtkeniyim, cıqığa da kütkemmin* «Yatağa girer girmez hemen uyumuşum» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı); *Munça isinnen de heter nerse cuq, min tilî kişî kük, nerse kigenni de bilmegen, kiçke çığıp awğan* «Hamamda kömür gazından zehirlenme en korkunç şeydir, ben deli gibi ne giydiğimi de hatırlamıyorum, zorlukla çıkmış ve yıkılmışım» (Orta diyalekt, Dağ tarafı ağzı); *Min arah itkets, itme pilmegen* «İçki içtikten sonra, hiçbir şeyi hatırlamıyorum» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Bataklık tarafı ağzı);

3) Yakın geçmişte gerçekleşmiş olan ve konuşanın görgü şahidi olamadığı eylemin sonucunu. Bu anlamda -gan geçmiş zaman biçimi bütün şahıslarda da kullanılır: *Palıhni pır te aşamağansıs, sıs palıh yaratmays iyen* «Balığı hiç yememişsiniz, galiba balığı sevmiyormuşsunuz»; *Ni qetli ürteh aqkaythan pır üsi!* «Tek başına ne kadar ördek getirmiş!» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Bataklık tarafı ağzı); *Ebesine barıp, atam ülti tip sıktağan iyen* «Ablasına gidip babam ölmüş diye ağlamış» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tara ağzı); Bu maşinasın vatkan «Bu arabasını kırmış» (Mişer diyalekti, Çistay ağzı);

4) Belirli bir kaynağa dayanarak geçmişte gerçekleşmiş olan eylemin tesbit edilmesi: *Emine bi' ya'sı 'arşı al'an, sıyla'an, ul is'i cırlar cırla'an, garmunda uyna'an bi' ya'sı* «Emine çok iyi karşılamış, ağırlamış, eski şarkıları söylemiş, çok iyi armonik çalmış» (Orta diyalekt, Kasım ağzı); *Mında başta çirmişler yeşegeller, andarğısın bizniñ babaylar kılğeller* «Önce burada Mariler yaşamış, sonra bizim dedelerimiz gelmişler» (Orta diyalekt, Berengi ağzı); *Sin utın watmağanıñ tey* «Odunu yarmamışsın derler» (Orta diyalekt, Minzele ağzı);

5) Gerçekleşmesine dolaylı şekilde konuşanın da katıldığı eylemi; *Biz monda min yeş waqıtta kilgen* «Biz buraya ben küçükken gelmişiz» (Orta diyalekt, Krasnoufinsk ağzı); *Eni ülgen, eti ülengen, bizni eptikey karap üstürgen* «Annem ölmüş, babam evlenmiş, bize teyzemiz bakmış»; *Biz şunda tuğanbız, üskenbız, monda qartayğanbız* «Biz burada doğmuş, büyümüş, burada ihtiyarlamışız» (Orta

diyalekt, Perm ağzı); *Kötsi kilgenim, atamnar qayıp kitken, min üsım yatıp qalğanmın* «Biz, ben küçükken gelmişiz, babalarım gitmiş, ben kalmışım»; *Pis yır tarlıqtan kilgenbıs, kurğınıtın ta bilmegenbıs* «Biz yer olmadığından dolayı gelmişiz, tehlikeler hakkında düşünmemişiz de» (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tara ağzı);

6) Belirsiz geçmişte gerçekleşmiş olan eylemi. Bu anlamda *-gan* geçmiş zaman biçimi folklor eserlerinde – masallarda, efsanelerde, menkıbelerde, destanlarda uzak geçmişlerde gerçekleşmiş olan eylemlerden bahsedilirken kullanılır (Tenişev 1976: 155): *Ütken samannarta qart men qartısq yeşegen, igin küp bulğan, uraq men urğannar* «Çok eski zamanlarda bir ihtiyar erkekle kadın yaşamış, ekinleri çok olmuş, orakla biçmişler» (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tara ağzı); *İlik zamanda İdil çağında cir ez bulğan, bızniñ babaylar cir izlep monda kilgenner* «Eski zamanlarda İdil taraflarında yer az olmuş, dedelerimiz boş yerler arayıp buraya gelmişler» (Orta diyalekt, Nogaybek ağzı);

7) Geçmiş, ama konuşma anıyla ilişkisi olmayan eylemi şahsın değişmez özelliği, alışkanlığı olarak belirtir: *İlik halık yuqqa başın watmağan, mal totqan, itin aşığan, tirisinnen tun tikken, connan kiyim yasağan, rehetlenip yeşegen* «Eskiden insanlar boşuna üzülmemişler, mal tutmuşlar, etini yemişler, derisinden ve yünden giyecekler yapmışlar, çok rahat geçinmişler» (Orta diyalekt, Minzele ağzı); *Ebiy tuksan tutırıp üldi, irteden kiçke işlegen, tuarın karagan, bir zarlanmagan* «Ninemiz doksan yaşına kadar yaşamış, sabahtan geceye kadar çalışmış, mala bakmış, hiç de şikâyet etmemiş» (Orta diyalekt, Glazov ağzı); *İlth monta uh pılen, sanay pılen atışhannar* «Eskiden burada ok ve yayla avcılık etmişler» (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Bataklık tarafı ağzı);

8) Gerçek, açık ve gerçekleşmesinde konuşanın kendisinin de katıldığı eylemi belirtir. Bu anlamda *-gan* geçmiş zaman biçimi *-dı* belirli geçmiş zaman biçimine eşteş olur. L. T. Mahmutova'nın belirttiği gibi, *-gan* geçmiş zaman biçimi tamamıyla *-dı* biçimine benzemez, çünkü *-gan* biçimi için en önemlisi eylemin kendisi değil, şahsın şu andaki durumunu açıklayan sonucudur (Mahmutova 1978: 151). Bu anlamda *-gan* geçmiş zaman biçimi Tatar Türkçesinin bütün şivelerinde de kullanılır. Bu biçim Orta diyalektin Ural (Başkurdistan'ın kuzey-batı kısmı dahil), Ural ardı ve Güney Ural topraklarında yayılmış olan ağızlarında, özellikle Zlatoust, İçkin, Krasnoufımsk ağızlarında da aktiftir ve bu aktifliği Tobol-İrtiş ağızlarının tesiri sonucu olarak anlatmak gerekir. Orta diyalektin Kazan ardı ağızlarında ise *-gan* geçmiş zaman biçiminin anlamında önemli yeri, bizim gözlemlerimize göre, eylemin çok eski zamanlarda gerçekleşmesiyle bağlı olan belirsizlik anlamı tutar. Fakat bilginler onun sonuç ve gerçek eylemi ifade ettiğini de belirtirler (Burganova 1974: 23). Mişer diyalektinde *-gan* biçimi bu anlamda daha çok Çüpreli, Çistay, Melekes ağızlarında yaygındır. Başka ağızlarda, mesela, Melki ağzında ve yine Mordva cumhuriyetinde ve Kuybışev ilinde yayılmış olan ağızlar için bu anlam has değildir. *-gan* geçmiş zaman biçiminin *-dı* geçmiş zaman biçiminin anlamına yakın olan belirli eylem anlamında kullanılması daha çok Sibiryaya Tatar ağızlarında görülür. L. T. Mahmutova'nın *-gan* biçiminin Mişer ağızlarında belirli eylem

anlamında *-dı* biçiminin yerini almaması hakkındaki sözleri (Mahmutova 1978: 150) Tatar Türkçesinin başka şiveleri için de geçerlidir. *-gan* ve *-dı* geçmiş zaman biçimlerinin birlikte kullanılması onların belirttikleri anlamların çeşitli nüanslara sahip olmasıyla anlatılır: *Kad'a yöridir, min anı kürmegen* «Nerede bulunduğunu bilmiyorum, ben onu görmedim»; *Sin kiçe kaa bargan?* «Sen dün nereye gittin?»; *Min mağazında çirat tırgan* «Ben mağazada sıra bekledim» (Mişer diyalekti, Çistay ağzı); *Min kitse gıne kat'kan* «Ben sadece dün döndüm» (Mişer diyalekti, Melekes ağzı); *Min tsay quyğanım, kesir qaynap tsıǵatı* «Ben çay koydum, şimdi kaynayacak»; *Pı awılğa yığırñı yitü yeşlerimte töşkenim* «Bu köye yirmi yedi yaşında geldim»; *Qattı awırıp yattım, qesir intü arulanıp quyğanım quy* «Çok hastaydım, şimdi biraz iyileştim» (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tara ağzı); *Min ken te tayarka bulıp işlegen* «Ben her zaman inekler sağdım»; *Ermiyetegı malayımñı qırıq yeşimte kürgen* «Askerdeki oğlumu kırk yaşındayken doğurdum»; *İnterge parǵampıs igı yıl turnagüs yıyǵalı* «İnter'e iki sene Frenk üzümü toplamaya gittik»; *Minim ir pallarım pulmaǵan* «Benim oğullarım olmadı»; *Neneñ kiltimı işten? – Kilgen* «Erkek kardeşin işten geldi mi? – Gelmiş»; *Pis aña sıyrıñı satıp pirgen, alışmaǵan* «Biz ona ineği sattık, değiştirmedik»; *Min alarnıñ üslerine de eytip kitken* «Ben onların kendilerine de söyledim» (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tobol ağzı); *Min anıñ aqtsasın almaǵanım* «Ben onun parasını almadım»; *Rehmet eytsın, min aña röhset birgenim* «Teşekkür etsin, ben ona izin verdim» (Orta diyalekt, İçkin ağzı);

9) Sonuç nüansı katılan tahmin anlamını belirtir. B. A. Serebrennikov'un belirttiği gibi bu modal anlam *-gan* biçiminin belirsiz eylemleri belirtme kabiliyeti temelinde gelişmiştir (Serebrennikov 1963): *Sıyrıñı sawmaǵansıñ bit?* «İneği sağlamamışsın ya?»; *Kilgende kürgensiz, pırauliniye uñ yaqta qala* «Gelirken görmüşsünüzdür, idare binası sağ tarafta kalır» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı); *Kilmes bu dip uylaǵansıñ, şuña da kötmegensıñ* «Gelmez diye düşünmüş, bunun için de beklememişsindir» (Orta diyalekt, Minzele ağzı); *Elı qayıp yal da itmegensıñ, utır biraz* «Daha dönüp dinlenmemişsindir, otur biraz» (Orta diyalekt, Nogaybek ağzı);

10) Bütün ağızlarda da *-gan* biçimi onun için has olan belirsizlik anlamını kuvvetlendiren *bula* (*pula*), *bulgan* (*pulgan*) şekillerindeki *bul* (*pul*) yardımcı fiiliyle birlikte kullanılabilir: *Monta ilik marilar yeşegen bula* «Eskiden burada Mariler yaşamış» (Orta diyalekt, Berengi ağzı); *Ul minıñ izlegen bulǵan, taba almaǵan* «O beni aramışmış, bulamamış» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı); *Sin işte aşap qayıtqan bulǵan, şuña aşamıysıñ* «Sen işte yemişsindir, onun için şimdi yemiyorsundur» (Orta diyalekt, Dağ tarafı ağzı); *Abıyıñ kilgen bulǵan, biz iyde bulmaǵanbız* «Ağabeyin gelmiş, biz evde olmamışız» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı); *Onı bozılǵan bulǵan, qoymaқта nıdır tem bar* «Unu kokmuşmuş, koymakta farklı bir tat var» (Orta diyalekt, Kama önüağzı).

-gan geçmiş zaman biçimi Tatar Türkçesinin bütün diyalektlerinde ve ağızlarında da kullanılır. Bu biçim geniş anlam potansiyeline sahiptir ve bütün ağızlarda da aynı anlamları belirtir. Bundan başka onun için bir çok çekiliş türü

vardır. Onun çekilişindeki tekdüzelik sadece Mişer diyalektine özgüdür. Bu şivenin ağızlarında genellikle birinci grup şahıs ekleri yardımıyla yapılan birinci çekiliş türü kullanılır (*bargan-mın, bargan-sıy, bargan-sız...*). Bu çekiliş türü orta ve Sibiryta Tatar ağızlarında de yaygındır. Orta diyalekte Mişer ve Sibiryta Tatarları şivelerinden farklı olarak birinci teklik şahıs ve çoğulda *-gan* ekinin *n* ünsüzü dudak-dudak ünsüzlerinden önce geldiğinde [*m*] ünsüzüne dönüşür: *barğan-mın > barğam-mın, kilgen-mın > kilgem-mın*. Bu şivenin bazı ağızları için ikinci çoğul şahısta *-sıgız* ekinin kullanılması hastır: *barğan-sıgız, kilgen-sıgız*. Bu özelliğin izoglosu Orta diyalektin yayılmış olduğu topraklarda açık sınırlara sahiptir ve genellikle Kazan ardı bölgesinde ve Başkurdistan'ın batı bölgelerinde yer alır.

-gan biçiminin iyelik ekleri yardımıyla yapılan ikinci çekiliş türü (*barğan-ım, barğan-ıbiz, barğan-ıgız...*) daha çok Orta diyalekte, özellikle Kazan ardı ağızlarına özgüdür. Bu izoglosun merkezi olarak Kazan ardı-Mamadış ağızı sayılmalıdır. O, Berengi ve Kama önu Kreşinlerinin (Hristiyan Tatarlarının) ağızlarında da görülür. Tobol-İrtiş, Baraba ağızları ve daha Orta diyalektin Perm, Kuybışev, İçkin ağızları geniş titreşim alanını oluştururlar. Bu özelliğin izoglosu Sibiryta'daki bütün Türk lehçelerini (Tuva dili hariç) kapsar. Bundan sonra o Özbek, Uygur, Türkmen dillerinden geçer.

Sibiryta Tatar ağızlarında *-gan* ekinin kısalmış şekilde kullanılması yaygındır: *barğa-m, barğa-ı, barğa-bıs...* Bu özellik Başkurt dilinin kuvvetli etkisi altında oluşmuş olan Safakül Tatarları ağızında da görülür. Tobol-İrtiş diyalekti titreşim alanını oluşturur. Bu bakımdan Sibiryta Tatar ağızları Altay, Hakas, Şor lehçelerine Başkurt Türkçesinin doğu diyalekti ağızlarıyla birlikte aralıksız bir dil alanını meydana getirirler.

Şahıs zamirleri yardımıyla yapılan (şahıs ekleri olmadan) analitik çekiliş türü birinci çekiliş türü gibi Tatar Türkçesinin bütün ağızlarına da özgüdür. Bu çekiliş türü şiveler sisteminin çekirdek kısmında yer alır.

Olumsuzluk şekli bütün ağızlarda da *-ma* olumsuzluk eki veya *yuk* «yok» kelimesi yardımıyla yapılır. Fakat Sibiryta Tatar ağızları şahıs eklerinin *-gan* köküne eklenmesi bakımından başka şivelerden ayrılır (*parğan-mın yuq, parğan-sıy yuq, parğan-pıs yuq, parğan-sıs yuq...*). Tobol-İrtiş diyalektinin bazı ağızlarında şahıs ekleri *yuq* kelimesine eklenirler (*parğan yuq-mın, parğan yuq-sıy, parğan yuq-pıs, parğan yuq-sıs...*).

Demek şivelerin *-gan* geçmiş zaman biçiminin kullanılmasında tasnifi özellikleri olarak aşağıdakileri saymak gerekir:

- 1) Mişer diyalekti için genellikle birinci çekiliş türü hastır;
- 2) Orta diyalekte bütün çekiliş türleri de kullanılır. Fakat Orta diyalektin ağızları için daha çok ikinci çekiliş türü hastır. Birinci çekiliş türünde aşağıdakiler görülür:
 - a) [*n*] ünsüzünün [*m*] ünsüzüne dönüşmesi: *barğan-mın > barğam-mın, barğan-bız > barğam-bız*;
 - b) Bazı ağızlarda ikinci çoğul şahısta *-sıgız* ekinin kullanılması;

3) Sibiryaya Tatar ağızlarında ikinci şahısta *-ma* soru eki fiilin köküne eklenir: *bar-ğan-mı-sın, bar-ğan-mı-sız; -gan yuq* olumsuzluk yapısında ise ağızlara bağlı olarak birinci grup şahıs ekleri hem doğrudan doğruya *-gan* köküne, hem de *yuq* kelimesine de eklenirler: *parğan-mın yuq, parğan yuq-mın*. Bu ağızlarda onları komşu Sibiryaya Türk lehçelerine yaklaştıran kısalmış çekiliş türü de kaydedilmiştir (*parğa-m, parğa-ñ, parğa-bız, parğa-ğız...*).

Kaynaklar

- BAYEVA, N. H., (1959), «Govor başkir dolim reki Ay. Fonetika i morfologiya», **Başkirskiy dialektologičeskiy sbornik**, Ufa, , s.3-37.
- BORHANOVA, N. B., (1962), «Tatar tilinin Mordva ASSR territoriyesinde taralgan söyleşleri turında», **Materialı po tatarskoy dialektologii**, Kazan.
- BURGANOVA, N. B., (1974), «O vremennih formah glagolov izyavitelnego nakloneniya v zakazanskih govoraх», **Materialı po tatarskoy dialektologii**, Kazan, s. 7-28.
- DMİTRİYEV, N. K., (1956), «Kategoriya çisla», **İssledovaniya po sravnitelnoy grammatike tyürkskih yazıkov**. Ç.2. Morfologiya. M.: İzd-vo AN SSSR, s. 45-65.
- DIRENKOVA, A. P., (1940), **Grammatika oyrotskogo yazıka**, M.-L.: İzd-vo AN SSSR.
- DIRENKOVA, A. P., (1941), **Grammatika şorskogo yazıka**, M.-L.: İzd-vo AN SSSR.
- DIRENKOVA, A. P., (1948), **Grammatika hakaskogo yazıka. Fonetika i morfologiy**, Abakan: Hakasobnatsizdat.
- KAYDAROV, A. T., (1968), **Kratkiy grammatičeskiy stroy uygurskogo yazıka**, Alma-Ata.
- KONONOV, A. N., (1939), «Turetskaya glagolnaya forma na –mış», **Uçyonıy zapiski Leningradskogo un-ta. Seriya filologičeskih nauk**, Vıp. I. L., №20, s. 48.
- MAKSYUTOVA, N. H., (1963), «Burzyanskiy govor», **Başkirskaya dialektologiya**, Ufa, s.3-30.
- MAHMUTOVA, L. T., (1978), **Optı issledovaniya tyürkskih dialektov. Mişarskiy dialekt tatarskogo yazıka**, M.: Nauka.
- ORUZBAYIVA, B. O., (1955), **Formı proşedşego vremeni v kirgizskom yazıke**, Frunze.
- RAMAZANOVA, D.B., (1974), «Grammatičeskiye osobennosti govora permskiy tatar», **Materialı po tatarskoy dialektologi**, Kazan: Tat. kn. izd-vo, s. 74-92.
- SADVAKASOV, G., (1976), **Yazık uygur Ferganskoy dolini**. Ç. 2, Alma-Ata: Nauka.
- SEREBRENNİKOV, B. A., (1963) **Sistema vremeni tatarskogo glagola**, Kazan: İzd-vo Kazanskogo un-ta.
- Sovremenniy tatarskiy literaturniy yazık**, (1969), M.: Nauka.
- ŞUKUROV, Ş. İ., (1966) **İstoriya razvitiya glagolnih form uzbekskogo yazıka**, Taşkent: Fan.
- TENİŞEV, E. R., (1976), **Stroy salarskogo yazıka**, M.: Nauka.
- TENİŞEV, E. R., TODAYIVA V. H. (1966), **Yazık jolih uygurov**, M.: Nauka.
- TUMAŞEVA, D. G., (1968), **Yazık sibirskih tatar**, Kazan: İzd-vo Kazanskogo un-ta.
- YAKUPOVA, G. K., (1962), «Nekotorıyı morfologičeskiye osobennosti tatar Kuybişevskoy oblasti», **Materialı po tatarskoy dialektologii**, Kazan: Tatknigoizdat.
- YULDAŞEV A. A.(1958), **Sistema slovoobrazovaniya i spryajeniya glagola v başkirskom yazıke**, M.: İzd-vo AN. SSSR.
- ZEKİYEV, M. Z., (1958), **Hezirgi tatar edebi tili. Sintaksis**, Kazan: Kazan yn-ti neşr.